

УДК 316.35.061

Ковбасюк А.О.

Сумський державний університет

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК НОСІЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ

Розглядається роль громадянського суспільства в процесах європейської інтеграції на основі аналізу підходів, висвітлених у публікаціях західних дослідників. Європейське громадянське суспільство як носій європейських цінностей розкривається у якості окремого актора, що діє на загальноєвропейському рівні (на відміну від узагальненого поняття „громадянського суспільства об'єднаної Європи”).

Ключові слова: громадянське суспільство, європейська інтеграція, Європейський Союз, європейські цінності.

Ковбасюк А.А.

ФОРМИРОВАНИЕ ЕВРОПЕЙСКОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В КАЧЕСТВЕ НОСИТЕЛЯ ЕВРОПЕЙСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Рассматривается роль гражданского общества в процессах европейской интеграции на основе анализа подходов, освещенных в публикациях западных исследователей. Европейское гражданское общество как носитель европейских ценностей раскрывается в качестве отдельного актера, действующего на общеевропейском уровне (в отличие от обобщенного понятия „гражданского общества объединенной Европы”).

Ключевые слова: гражданское общество, европейская интеграция, Европейский Союз, европейские ценности.

Kovbasyuk A.

CREATION OF THE EUROPEAN CIVIL SOCIETY AS CARRIER OF THE EUROPEAN VALUES

This study of the role of civil society in the processes of European integration is based on the analysis of Western researchers' works. The European civil society as carrier of the European values is described as an actor acting on the common European level (as opposed to a generalized notion of „civil society of the united Europe”).

Key words: civil society, European integration, European Union, European values.

Сьогодні, коли Україна офіційно проголосила свій пріоритет у подальшій тісній співпраці із європейською спільнотою, особливої актуальності набуло визначення основних складових європейської інтеграції та тих основ, на яких ґрунтується Європейський Союз. Вочевидь, європейські країни об'єдналися не лише із суто „прагматичних” економічних чи політичних причин. Підвалини європейської інтеграції лежать у більш глибокій культурній, історичній та ідеологічній спільності, що базується на ціннісному підґрунті. Це підґрунтя визначає не лише спільні принципи економічного, політичного та соціального буття, але й особисте ставлення жителів ЄС до права називати себе громадянами Європи.

„Об'єднані у різноманітті”, країни Європи є досить розмаїтими культурно та історично, а, отже, важко говорити про єдині загальні європейські громадянські традиції. З іншого боку, спільні європейські цінності, носієм яких, у першу чергу, виступає Європейський Союз як такий, мають об'єднувати і громадянське суспільство Європи.

Розглядаючи європейське громадянське суспільство, перш за все, необхідно з'ясувати, чи взагалі можна про нього говорити в контексті єдиного поняття, що включає в себе громадянське суспільство всієї Європи. Очевидно, що європейське громадянське суспільство не можна обмежити лише територіально, але мають існувати всеосяжні зв'язки та спільні цінності, що об'єднують громадянські суспільства європейських країн.

У рамках статті розглянемо європейське громадянське суспільство у двох аспектах: 1) з точки зору відмінностей громадянських

традицій у різних європейських країнах; 2) з точки зору ролі європейського громадянського суспільства у процесах європейської інтеграції.

Посилення інтересу до дослідження громадянського суспільства у країнах Європейського Союзу зумовлюється як зростанням присутності громадянського суспільства у діяльності різноманітних структур ЄС, так і зростанням очікувань демократичних переваг від європейського громадянського суспільства. Із самого початку ключовим питанням для науковців країн-членів було питання здатності громадянського суспільства посилити „якість демократії” в ЄС. Але, незважаючи на цей загальний інтерес, поняття громадянського суспільства є досить неоднозначним, що робить важким узагальнення різних напрямків досліджень європейського громадянського суспільства. Науковці прив’язані до власних програм досліджень і ті, хто насамперед цікавляться конституційними процесами в ЄС [1] можуть зайняти відмінну позицію порівняно з тими, хто вивчає питання переміщення соціальної активності [2], або з тими, хто хоче знати, як участь організованого громадянського суспільства в управлінні ЄС впливає на демократичну легітимність Союзу [3-4].

Разом із запровадженням посиленої економічної та політичної інтеграції в Європі активізуються і дискусії стосовно ролі громадянських інституцій у просуванні всеохоплюючого активного громадянства. Підвищений інтерес до громадянського суспільства, та, зокрема, його впливу на активну громадянську участь та культурну ідентичність проявився в часи, які характеризувались багатьма історичними зрушеннями та політичними кризами: повалення тоталітарних режимів та авторитарних держав в Європі та інших частинах світу; політична криза, що полягала у розчаруванні громадян у політиці; криза представництва, що проявлялась у домінуванні виконавчої влади та політтехнологів; криза партійної системи як механізму соціального представництва. Як зазначає датський дослідник Томас П. Бойе, „разом всі ці зрушення поставили під сумнів політичні класи та державні установи в Європі, а також сприяли підвищенню ролі громадянства, організованого громадянського суспільства та активної участі” [5, с. 301].

Дослідники, які вивчають процеси становлення громадянського суспільства, зазначають, що його роль у рамках

демократичних інституцій може бути зрозуміла у ряді напрямків, відповідно до різних уявлень про те, яким має бути законний політичний процес. Так, один із напрямків досліджень стосується переконання, що громадянське суспільство має бути безпосередньо включеним до політичних процесів. Відповідно до цього підходу, в літературі перераховані численні переваги, що випливають із включення громадянського суспільства до політичних процесів: участь у діалозі з громадянським суспільством розглядається як реальний спосіб підвищення громадянської активності на тлі зниження довіри до політичних інститутів [6-7]; громадські організації можуть доповнювати політичні партії у поширенні та узагальненні інформації, що стосується суспільства; громадянське суспільство діє із урахуванням підвищення культурної та етнічної диференціації в європейських країнах. Дослідники А. Еверс та Дж. Лавіль зазначають, що за умов, коли державні органи часто вже просто не в змозі надавати послуги, які б задовольнили потреби все більш диференційованого населення, включення громадських організацій до здійснення політики є обов’язковою умовою ефективного функціонування держави [8]. Таким чином, безпосереднє залучення громадянського суспільства до політичного процесу на рівні ЄС допомагає усунути виклики, пов’язані із подальшою бюрократизацією та дистанціюванням від демократичних процесів.

Сьогодні не існує єдиного підходу і єдиної точки зору стосовно того, яким чином необхідно розглядати громадянське суспільство Європи. Така ситуація у науковому середовищі спостерігалась протягом всього часу існування філософських спроб осмислити ці складні процеси.

Різні уявлення про громадянське суспільство переважали в різні періоди інтеграційних процесів. Організоване громадянське суспільство в Європі розвивалось паралельно із розвитком європейських спільнот і паралельно розвивались підходи до наукового осмислення цього явища. Із самого початку підтримка соціальних сил вважалась необхідною у створенні нової Європи. Однак, поки європейська інтеграція була здебільшого прагненням побудувати спільний ринок, відносини з громадянським суспільством були обмеженими та зосередженими на ринкових акторах. Прийняття Маастрихтського договору на початку 90-х років минулого сторіччя, що значно

розширило сферу впливу ЄС за пересування товарів і послуг, посилило участь груп, що представляють громадські інтереси, у процесах прийняття рішень в ЄС [9, с. 334].

Ці акценти зумовили і зміни у ціннісних підвалинах суспільства, оскільки активні інтеграційні процеси створювали нові можливості для розвитку культури, науки та соціальної активності. Тому дослідники починають вивчати і узагальнювати процеси становлення системи європейських цінностей.

На початку нового століття в Європі посилилась інтенсивність дебатів стосовно її основоположних цінностей та необхідності для держав-членів і країн, що в майбутньому приєднаються до ЄС, впроваджувати ці цінності як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях.

Найчастіше під „європейськими цінностями” розуміють цінності, прописані в Лісабонському договорі, який на сьогодні є базовим документом Європейського Союзу, а саме: повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права та повага до прав людини, що також включає повагу до прав людей, що належать до меншин [10].

Принципові, визначальні положення, закріплені в Лісабонському та Маастрихтському договорах, які фактично визначають межі легітимності будь-яких об'єднань і формувань на території Європи, окреслюють загальне поняття соціального капіталу і визначальні, базові цінності ЄС.

Європейські цінності – це базові принципи, що формують обличчя сучасної європейської цивілізації, до усвідомлення яких європейські суспільства пройшли довгий історичний шлях. Кожна з цих цінностей є певним ідеалом і найбільшим прагненням демократичного суспільства. Європейське громадянське суспільство як виразник соціально-політичних інтересів всього суспільства прагне до ствердження європейських цінностей.

Формування європейського громадянського суспільства було викликано об'єктивними процесами розвитку сучасного суспільства, яке неможливе без активної участі – усвідомленої активності, що ґрунтується на розумінні й усвідомленні своїх прав. З іншого боку, активна участь та організоване громадянське суспільство не обмежуються виключно зацікавленістю в цьому громадських організацій, а соціальний захист не завжди є питанням, що в першу чергу стосується держави. Перш за все,

активна участь може виражатися шляхом створення і виробництва форм самоврядування та спільно організованого соціального забезпечення, включаючи добровільну роботу, яка не є ні виключно державним питанням, ні питанням політичного управління та професіоналів. По-друге, організації, що діють у сфері соціального забезпечення та захисту, є не лише результатом участі, але, можливо, вони самі можуть працювати в якості органів, які активують громадянську участь у різних формах. По-третє, враховуючи значення соціальних мереж для активізації соціальної участі, їхня здатність побудувати згуртоване суспільство у більш неформальній громадській діяльності є настільки ж важливою, як і інституціональний тип участі [5, с. 301]. У такому контексті, ми використовуємо поняття „соціальна мережа” у загальному сенсі, коли воно описує зв'язки між індивідами та моделі і наслідки цих зв'язків [11, с. 3].

Громадська участь, однак, може набувати різних форм прояву – від неформальних відносин, локальних соціальних мереж до активної участі або пасивного членства в рамках формальних організацій. У країнах Східної та Центральної Європи формальні мережі та громадські організації є відносно слабкими. Як зазначає Уоллес [12], авторитарні режими в цих країнах призвели до сильної недовіри до формалізованого громадянського життя та участі у громадських організаціях. При побудові громадянського суспільства в цих країнах було показано, що значну роль відігравали більш неформальні форми соціальної участі. З іншого боку, у країнах північної Європи інституціоналізовані колективні організації довгий час були ключовим елементом громадянського суспільства, і, отже, саме через ці організації, більшість людей створюють свої соціальні мережі.

Для подальшого аналізу громадянського суспільства вважаємо необхідним розглянути поняття соціального капіталу.

Соціальний капітал – це спільні норми, цінності, практики та розуміння, що сприяють співпраці між соціальними групами з метою досягнення загальних цілей [5, с.302]. Це узагальнене визначення наводить датський дослідник Томас П. Бойе, додаючи, що відповідно до аналізу робіт сучасних учених поняття соціального капіталу зазвичай включає такі різні виміри: 1) соціальний капітал як інвестиція в соціальні відносини включно з участю в організаціях і громадянському суспільстві (bridging social

capital); 2) участь у неформальних соціальних відносинах і сімейних мережах (bonding social capital); 3) соціальний капітал як відображення загальної суспільної легітимності: довіра до установ, узагальнена довіра; 4) соціальний капітал як громадянськість, громадянська позиція та громадянська участь.

Схожим чином описує соціальний капітал український дослідник А. Карась, зазначаючи, що це поняття характеризується трьома складовими: „а) передусім спроможністю добровільно (поза втручанням держави) самоорганізовуватися в групи, братства, товариства, кооперативи, організації, громади задля господарської взаємодопомогової та культурно-освітньої співпраці; б) громадянською активністю, яка залучає до відданості суспільним справам, громадянської порядності, солідарності; в) громадянською свідомістю, яка підтримується самодисципліною і самоконтролем, співробітництвом, патріотизмом, довірою, порядністю, здатністю до жертвовності задля громадського добра” [13, с. 440].

Як зазначають Дж. Коен та А. Арато [14], соціальний капітал пов’язаний з ідеєю громадянського суспільства або шаром незалежних організацій, що знаходяться між індивідом і державою. Вважається, що „здорове організаційне життя” є індикатором активного громадянського суспільства, яке, знову ж таки, може сприяти забезпеченню демократії та соціальної згуртованості. Численні дослідження демонструють, ілюструють, що рівень волонтерства та інших видів громадянської участі відрізняється та розвивається у різних напрямках у різних європейських країнах. Ці відмінності в асоціативному житті та неформальній активності сприяють формуванню різних типів структурування систем соціального забезпечення в європейських суспільствах [5, с. 302].

Те, що є прийнятним мірилом соціального капіталу в одному контексті, може бути неприйнятним в інших. Таким чином, з огляду на загальну громадянську позицію та громадянську участь, країни Північної Європи вважаються такими, в яких рівень соціального капіталу є найвищим, особливо, у порівнянні з країнами Південної та Східної Європи, де ці показники є найнижчими [15]. У цьому зв’язку виникає питання про те, чи існують інші форми соціального згуртування у країнах Південної та Східної Європи, які можуть бути альтернативою до формального соціального капіталу та організованого

громадянського суспільства. Як зазначалося вище, в цих країнах досвід життя за авторитарних чи тоталітарних режимів призвів до недовіри до громадських організацій та до держави. Проте організоване громадянське суспільство будувалося з часів переходу до демократії і тепер відіграє певну роль в їх управлінні. Ці зрушення є більш очевидними у південних країнах – Іспанії, Португалії та Греції, але, також, певним чином, і в центральній Європі.

Аналізуючи питання соціального капіталу в Європі, дослідники В. ван Ошрот, В. Артс та Дж. Джеліссен [16] виявили, що у скандинавських країнах – найвищі показники за всіма напрямками виміру соціального капіталу: довіра, політичне залучення та участь у соціальних мережах. Лише стосовно неформальних зв’язків (сім’я та родичі) вони відмічають нижчий рівень контактів у скандинавських країнах, ніж у системах соціального забезпечення в інших країнах. С. Уоллес та Ф. Піхлер [17] показують схожі результати при аналізі формального та неформального соціального капіталу в країнах-членах Європейського Союзу: Данія, Швеція та Нідерланди мають найвищі показники за всіма видами соціального капіталу. Це стосується як близьких відносин між друзями, сусідами та сім’єю (bonding social capital), так і участі у соціальних мережах і волонтерства в організованому громадянському суспільстві (bridging social capital). В країнах Південної та Східної Європи рівень участі в соціальних мережах та залучення до політичної діяльності є низьким, але в той же час у деяких з цих країн, таких як Португалія та Болгарія, існують всеохоплюючі неформальні мережі навколо сім’ї [5, с. 302].

Взаємозв’язок між волонтерством у громадських організаціях та соціальними послугами, що фінансуються державою, підтверджує тезу про те, суспільство з високим ступенем універсалізму у наданні соціальних послуг та високою соціальною рівністю також характеризується широкими соціальними мережами, високим рівнем інституційної довіри та значним рівнем добровільної участі [18].

Узагальнюючи різні форми прояву, що їх набуває громадянське суспільство в Європі, Ендрю Крук [19, с.4] виділяє чотири європейські моделі громадянського суспільства, які розрізняються за критерієм відношення „держави – громадянське суспільство”:

- англо-саксонська: має глибоке коріння та неперервну історію, гарно себе

зарекомендувала, неполітизована, відбувається всеохоплююча та добровільна співпраця з державними органами влади;

- „the pillarised” (та, що стоїть на стовпах, що підтримується): тенденція до маргіналізації на користь держави та церкви, співпраця з органами влади на практиці є необхідною;
- „південна”: тенденція до кооперації та взаємного „підстрахування”, політизована, базується на певному „клієнтізмі”;
- „державницька”: інститути громадянського суспільства вбачаються державою як такі, що роблять свій внесок до загальної „солідарності”, але сліди „історичної соціальної недовіри” є досить сильними: акцент на „соціальний”, а не на „громадський” діалог і консультування.

Проте Е. Крук зазначає, що використовуючи цю класифікацію, ще зарано говорити про те, яка з цих моделей громадянського суспільства проявиться у європейських країнах, що традиційно вважаються „новими демократіями”. Вірогідним є сценарій, коли перетворення в цих країнах спричинять до виникнення нових форм громадянського суспільства. Сьогодні громадянські суспільства в цих країнах викликають суперечки та типово є: слабо фінансованими; занадто залежними від іноземних донорів; сконцентровані майже повністю у великих населених пунктах; відносно некваліфікованими; як правило, протиставляють себе владі, а не співпрацюють з нею; поки не досить добре організовані для того, щоб ефективно лобіювати.

Причини цього криються у занадто швидкій зміні векторів і ціннісних орієнтирів, коли суспільства нових і потенційних членів ЄС з Центрально-Східної Європи ще не встигли повною мірою усвідомити та прийняти систему європейських цінностей.

Таким чином, виходить, що говорити про інтегроване європейське громадянське суспільство досить важко, з огляду на його неоднорідність. Але, з іншого боку, громадянське суспільство, як „локомотив” суспільних перетворень може сприяти процесам пришвидшення європейської інтеграції, адже громадянське суспільство як безпосередній носій європейських цінностей (демократичності, поваги до прав людини, людської гідності тощо) є цінністю для європейців саме по собі.

Суперечливість стосовно інтегруючої ролі громадянського суспільства криється в

тому, що дійсні, глибинні цінності громадянського суспільства означають збереження свободи та унікальності кожної людини і кожної культури, що в умовах глобалізації і поглибленої інтеграції іноді приноситься в жертву.

Б. Колер-Кох стверджує, що „важко домовитись стосовно політичної ролі та демократичних повноважень громадянського суспільства в Європейському Союзі не тільки тому, що громадянське суспільство є неоднозначним, але й тому, що громадянське суспільство пов’язане з різними уявленнями про природу європейського наддержавного утворення” [20, с.47]. Чи ЄС є політичною спільнотою, що діє самостійно, чи стійким політичним утворенням або ж системою багаторівневого управління? З точки зору політичної спільноти, що постійно розвивається, конституціоналізація Європи тісно пов’язана з уявленнями про громадянське суспільство як втілення соціального електорату ЄС. Європейське громадянство надало європейцям громадянські права та відображає собою спільну європейську ідентичність. Громадянське суспільство, однак, походить не від особистих прав громадян, а від комунікативного процесу, який формує уявну політичну спільноту. В цьому контексті Г.Тренц визначив європейське громадянське суспільство як дискурсивне утворення у публічній сфері (громадській сфері) [21]. Таке „само висування” (ініціативність) активних громадян, готових взаємодіяти з іншими, виражає уявлення про громадянське суспільство із сильним позитивним відтінком. Це одне з багатьох уявлень про громадянське суспільство, коли ті, хто говорять від імені громадянського суспільства, мають таке офіційне право. Але, тим не менш, громадянське суспільство в такому контексті не виступає в якості актора.

Цих властивостей воно набуває в організованому громадянському суспільстві. Коли ЄС сприймається як наднаціональне утворення, громадянське суспільство розглядається як таке, що містить безліч об’єднань, які з’єднують політичну та соціальну сфери. ЄС, що постійно розширюється та поглиблює свої повноваження, потребує громадської підтримки. Організоване громадянське суспільство представляє різноманітність інтересів, ціннісних уподобань та смаків; організації громадянського суспільства функціонують як посередники, доповнюючи тим самим Європейський парламент та уряди держав-членів у

творенні демократичних процесів. Очікується, що організоване громадянське суспільство, яке доносить ідеї від самих низів та використовує все багатство знань громадян у процесах прийняття рішень, буде діяти як на вході, так і на виході легітимності системи ЄС. Демократичний потенціал організованого громадянського суспільства викликає найбільше зацікавлення у всіх тих, хто вбачає ЄС як політичну систему з рисами державного утворення [9, с. 333].

Позитивними наслідками залучення громадянського суспільства до політичного дискурсу у ЄС є те, що громадянське суспільство у консультативному режимі бере участь у справах ЄС безпрецедентно відкрито, прозоро та всеохоплююче. Групи інтересів, що представляють „цінності та права”, стали більш помітними, але ефективність їхньої участі та впливу на результат не завжди є очевидною. Великі надії на задоволення європейського „демократичного дефіциту” не виправдалися. Участь централізованого громадянського суспільства є, скоріше, інструментальним і відбувається задля „кращого законодавчого процесу”, таким чином мотивуючи організації громадянського суспільства набувати професіоналізму у сфері адвокатури. Недавня зміна термінології ЄС від громадянського суспільства до „стейкхолдерів” є індикатором такого підходу, орієнтованого на результат [9, с. 336].

Така зміна понять вказує на принципове окреслення чіткої ролі громадянського суспільства у демократичних процесах, що відбуваються в європейських країнах. Знову ж таки, „нові демократії” та Україна, в тому числі, часто ще не готові до такої термінології, адже участь громадянського суспільства у прийнятті рішень на рівні держави є, скоріше номінальною, аніж реальною. До того ж дієвих механізмів такої участі, мабуть, просто не передбачено. З іншого боку, демократичні процеси, які відбуваються в Україні з кінця 2013 року дають надію на те, що такі механізми можуть бути напрацьовані вже найближчим часом, адже можемо спостерігати їхнє активне зародження.

Майбутнє громадянського суспільства в ЄС буде тісно пов'язане з європеїзацією національних громадянських суспільств. Цей процес досі є недостатньо дослідженим, і беручи до уваги величезні відмінності у культурі громадянського суспільства в державах-членах ЄС, неможливо зробити будь-які загальні висновки з цього питання.

Крім того, дослідження в окремих країнах виявили „диференційований вплив” також і національних недержавних акторів [22]. Песимістична думка Уорлі [23] про те, що елітарний характер європейських громадських організацій навряд чи сумісний із комунікативною та соціалізуючою функцією, досі не була спростована. Тематичні та порівняльні дослідження підкреслюють, що національні та громадські організації знаходяться занадто далеко від Брюсселю. Ван Дез підкреслює, що „потік участі знизу-наверх навряд чи з'явиться, адже зв'язок з Європою та ЄС є відносно слабким, особливо у тих громадян, які беруть активну участь у громадських утвореннях на місцевому рівні” [24, с. 342].

Процеси приєднання до ЄС відкрили вікно можливостей для країн-кандидатів та тих, що активно співпрацюють з ЄС, у посиленні громадянського суспільства та його орієнтації на Європу. „Європейський Союз розробив складний набір інструментів для підвищення спроможності громадянських акторів, але вони, здебільшого, направлені на те, щоб зробити політику ЄС більш ефективною” [25, с. 228]. З цієї точки зору, європеїзація, що базується на поширенні політики ЄС, означає поширення функціонального розуміння громадянського суспільства.

Отже, для подальшого аналізу (вивчення) громадянського суспільства у його зв'язку з європейською інтеграцією вважаємо недостатнім використання поняття „громадянське суспільство об'єднаної Європи”, адже воно описує лише структурні елементи та складові громадянського суспільства, що існує в європейських країнах. Вважаємо за доцільне ввести в науковий обіг поняття „європейського громадянського суспільства”, яке містить у собі новий рівень узагальнення та описує громадянське суспільство „європейського типу”, що характеризується спільною ціннісною системою.

Основою європейського громадянського суспільства є європейські цінності, які є традиційними для країн Європи та які є офіційно закріпленими в основних документах, що легітимізують ЄС. Не зважаючи на різноманітність громадянських суспільств у різних країнах, ці спільні європейські цінності є об'єднувальними. Завданнями, що стоять перед ЄС, є сприяння подальшій інтеграції на рівні громадянських суспільств країн-членів і країн, що прагнуть інтегруватися до ЄС у майбутньому, а також

у повсякчасному і повсюдному залученні європейського громадянського суспільства до демократичних процесів на різних рівнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fossum J. E. The EU's fledging society: From deafening silence to critical voice in European constitution-making / J. E. Fossum, H. J. Trezn // *Journal of Civil Society*. – 2006. – V. 2, № 1. – P. 57-77.
2. Ruzza C. Europe and civil society. Movement coalitions and European governance / C. Ruzza. – Manchester : Manchester University Press, 2004. – 221 p.
3. Greenwood J. Organized civil society and democratic legitimacy in the European Union / J. Greenwood // *British Journal of Political Science*. – 2007. – V. 37, № 2. – P. 333-357.
4. The organization of interests and democracy in the European Union / Eds. B. Kohler-Koch, B. Rittberger. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2007. – Debating the democratic legitimacy of the European Union / Kohler-Koch B. – P.255-271.
5. International Encyclopedia of Civil society / Eds. H. K. Anheier, S. Toepler. – Springer Science+Business Media, LLC, 2010. – Civil Society and Social Capital in the European Tradition / Boje T. P. – P. 300-306.
6. Putnam R. Bowling alone: The collapse and revival of American community / R. Putnam. – New York: Simon and Schuster, 2000. – 541 p.
7. Rothstein B. Social capital in the social democratic welfare state / B. Rothstein // *Politics and Society*. – 2001. – V. 29, № 2. – P. 207-241.
8. Evers A. The third sector in Europe / Eds. Evers, A., Laville J. L. – Cheltenham: Edward Elgar, 2004. – 266 p.
9. International Encyclopedia of Civil society / Eds. H. K. Anheier, S. Toepler. – Springer Science+Business Media, LLC, 2010. – Civil Society and the European Union / Kohler-Koch B. – P. 332-338.
10. Treaty of Lisbon [Електронний ресурс] // Official Journal of the European Union. – Режим доступу: http://europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm. – 7.12.2007.
11. Wasserman S. Social Network Analysis: Methods and Applications / S. Wasserman. – Cambridge University Press, 1994. – 825 p.
12. Wallace C. The informal economy in East. Central Europe 1991–1998 [Електронний ресурс] / C. Wallace, C. Haerpfer, R. Latcheva // *IHS sociological series*. – Wien, Austria, 2004. – № 64. – 76 p. – Режим доступу: <http://www.ihs.ac.at/publications/soc/rs64.pdf>.
13. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. / А. Ф. Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
14. Cohen J. Civil society and political theory / J. Cohen, A. Arato– Cambridge, MA: MIT Press, 1994. – 771 p.
15. Van Oorschot W. The social capital of European welfare states: The crowding out hypothesis revisited / W. Van Oorschot, W. Arts // *The Journal of European Social Policy*. – 2005. – V. 15. – P. 5-26.
16. Van Oorschot W. Social capital in Europe: Measurement and social and regional distribution of a multifaceted phenomenon / W. Van Oorschot, W. Arts // *Acta Sociologica*. – 2006. – V. 49. – P. 149-167.
17. Wallace C. Patterns of formal and informal social capital in Europe / C. Wallace, F. Pichler. – Denmark: Roskilde University Paper, 2007. – 38 p.
18. Rothstein B. Making and breaking social capital: The impact of Welfare State Institutions / B. Rothstein, S. Kumlin // *Comparative Political Studies*. – 2005. – V. 38. P. 339-365.
19. Crook A. European civil society or civil society in Europe? The Sketch of a Working Paper for CIVICUS in Europe / A. Crook. – Budapest CIVICUS European Regional Office, 2000. – 4 p.
20. Kohler-Koch B. The three worlds of European civil society / B. Kohler-Koch // *Policy and Society*. – 2009. – V. 28, № 1. – P. 47-57.
21. Trezn H. J. European civil society: Between participation, representation and discourse / H. J. Trezn // *Policy and Society*. – 2009. – V. 28, № 1. – P. 35-46.
22. Saurugger S. Differential impact: Europeanising French nonstate actors / S. Saurugger // *Journal of European Public Policy*. – 2007. – V. 14, № 7. – P. 1079-1097.
23. Warleigh A. Europeanizing civil society: NGOs as agents of political socialization / A. Warleigh // *Journal of Common Market Studies*. – 2001. – V. 39, № 40. – P. 619-639.
24. Van Deth J. European civil society: The empirical reality in the multi-level system of the EU / J. Van Deth // *Opening EU-governance to civil society. Gains and challenges*. – Mannheim: CONNEX Report Series, 2008. – P. 326-348.
25. Borzel T. Coping with accession to the European Union. New modes of environmental governance in Southern, Central and Eastern Europe / Ed. T. Borzel. – London : Palgrave, 2009. –P. 264-290.